

ФІЛОСОФІЯ ІСТОРІЇ

УДК 930.1

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2023.3.11>

Єременко Олександр Михайлович

доктор філософських наук,

професор кафедри філософії

Національного університету «Одеська юридична академія»

вул. Фонтанська дорога, 23, Одеса, Україна

orcid.org/0000-0002-2922-0643

ІСТОРІЯ ЯК ДОЛЯ І ЯК ПРОЕКТ: ПЕРЕМОГА СПОДІВАННЯ НАД ОЧІКУВАННЯМ

Актуальність статті обумовлена гострим конфліктом розуміння історії в умовах сучасної війни України з Росією: чи в історії панує необхідність, яка випливає з минулого, чи в історії можлива вольна дія, яка націлена на досягнення бажаного майбутнього стану? *Метою* статті є аналіз суттєвої відмінності розуміння історії як долі і як проекту. *Методологічною* базою дослідження послужать філософсько-історичні ідеї Р. Козеллека, а також положення власної (авторської) філософії історії. Розглядається різниця між розумінням історії як долі та розумінням історії як проекту. Показується, що концепт долі передбачає передвизначеність подій і передвизначеність майбутнього. Аналізуються різноманітні смислові конотації образу долі в античному світогляді. Показується зв'язок образу Мойр з концептами жеребу, кайданів, циклу і смерті. Показується еволюція образу Мойр в образи Тюхе і Фортуни. Тюхе/Фортуна як випадок, яким можна скористуватись, розхитує неблаганність Мойр та Ананке. Доля є зовнішня ірраціональна сила, яка неблаганно керує людиною. Існує суттєва відмінність між концептами Долі і Провидіння: Провидіння теж не може бути змінено, але воно є розумною і благою силою. Концепт проекту передбачає відкритість і невизначеність майбутнього, а також свободу волі людини як суб'єкта історії. Проект ґрунтується на прогнозі. В Новий час в свідомості європейської людини відбувається велика ментальна революція: на зміну долі приходять прогноз і проект; минуле стає менш важливим, ніж майбутнє, яке перестає бути передвизначеним. Ця суттєва зміна відбувається у XVI-XVII століттях. Вона стає можливим завдяки секуляризації світогляду. Під час релігійних війн церква втрачає монополію на тлумачення майбутнього. Функції тлумачення майбутнього перебирає на себе держава. Політична боротьба передбачає аналіз ситуації як непередвизначених обставин і прогнозування майбутнього як такого, що залежить від дій світської влади. Також важливим чинником, який руйнує передвизначеність майбутнього, є зникнення страху перед Страшним Судом і Кінцем Світу. Ці сакральні події спочатку переносяться в дуже віддалене майбутнє, а потім взагалі проблематизуються і перестають бути релевантними. В Просвітництві на зміну очікуванню Кінця Світу приходять ідеї прогресу. У свідомості європейської людини Нового часу горизонт очікувань стає більш важливим, ніж досвід минулого. В цьому плані свідомість Путіна, який наголошує: «Росія – це не проект, а доля», – є небезпечно архаїчною. Він актуалізує розуміння російської історії як ірраціональної передвизначеності. Таке розуміння виводить дії Росії в геополітичному просторі з під будь-якої моральної оцінки. Треба докладати зусилля для руйнування розуміння історії як долі у свідомості сучасної людини, особливо у свідомості політиків. Результатом дослідження слід вважати обґрунтування можливості вольного і відповідального творення історії акторами сьогодення.

Ключові слова: історія, історія як проект, доля, концепт, майбутнє.

Вступ. Спонуканням до написання цієї статті було висловлювання В. Путіна: «Росія – це не проект, а доля» [1]. Ми далекі від того, щоб приписувати військовому злочинцю Путіну здатність до філософування. Але в цьому висловлюванні приховується глибокий метафізичний смисл. В даному випадку у президента Росії вимовилось більше, ніж він передбачав.

Метою нашої статті буде аналіз суттєвої відмінності розуміння історії як долі і як проекту, а також обґрунтування наслідків, які витікають з цієї відмінності для нас як акторів та інсайдерів історичного процесу. **Методологічною базою** дослідження будуть головним чином філософсько-історичні ідеї Р. Козеллека. Також ми будемо спиратись на деякі методологічні положення власної (авторської) філософсько-історичної концепції, зокрема на розроблену нами теорію подієтем.

Міфологема долі в історичній свідомості. Міфологема, а потім філософема долі є однією з найбільш суттєвих для розуміння історії як на макрорівні, так і на мікрорівні повсякденного життя пересічної людини.

В давньогрецькій міфології долю уособлювали широковідомі фігури Мойр. Семантичне поле слова μοῖρα пов'язане з «частиною», «жеребом» (Лаксис витягує жереб при народженні людини); з «ниткою» (Клото тягне нитку життя). Мойри, так само як і споріднена ним Ананке (необхідність), зв'язують все суще свого роду кайданами [2, с. 367–368]. Дещо пізніше Мойри, як і синонімічні їм Парки, з прядильниць стають письменницями: вони пишуть, отже на таблиці чи сувії тобі наказані знаки, яких ти не можеш уникнути – ці знаки сповіщають оракули. Книга долі стає дуже поширеним образом в європейській культурі [2, с. 366].

Отже, доля є зовнішня об'єктивна сила, яка зв'язує, міцно тримає, наказує і примушує.

Також доля пов'язана з циклічністю. Концепт ἀνάγκη асоціюється з замкненим колом, з мотузками, кільцями і стрічками, які, наче Стікс або Океан оточують усе суще. Цей колоподібний рух передбачає повернення речей до власної завершеності [2, с. 368–369].

Досить знаменним виявляється зв'язок долі зі смертю. Одна з мойр – Атропос перерізає нитку життя кожної людини. Інколи доля позначалась словом κῆρ (кер), яке означало «смерть», «руйнування» [2, с. 362]. Семантика мойри як частини, жереба пов'язується з семантичним полем слів, які означали жертву. В цьому плані доля «наздоганяє», «неочікувано спостигає» людину [2, с. 364]. Зв'язок зі смертю підкреслює невблаганність долі. Від долі не сховаєшся, що б ти не робив, як би не хитрував, – доля наздожене тебе і переріже нитку твого життя.

Отже, якщо підсумувати, отримаємо: *доля є зовнішня, об'єктивна, невблаганна сила, яка надає людині її жереб, зв'язує людину непорушними узами та визначає її смерть; цю силу неможливо ані змінити, ані подолати.*

Тепер, якщо ми погодимось, що доля панує не тільки над окремими людьми, а і над народами та країнами, ми зможемо дещо розшифрувати світогляд Путіна. Історичний шлях Росії визначає зовнішня сила, яка є невідворотною і невблаганною. Їй випав певний жереб у багатоманітні шляхів світової історії. Цей жереб наказаний Росії на віки, вона не може змінити або позбавитись його. Вона повинна йти накресленим на віки шляхом. Ця накресленість виводить Росію з-під будь-яких моральних оцінок: що б не робила Росія на своєму історичному шляху, вона від самого початку і назавжди права, бо така їй випала доля.

Не зовсім ясно: чи усі країни мають власну долю, чи деякі, чи тільки Росія? Путін говорить: «Росія – це не проект, а доля». Тим самим він певним чином протиставляє Росію іншим країнам. Можуть бути країни-проекти. Але не такою є Росія – країна-доля: «У ней особенная статья, / В Россию можно только верить» (Ф. Тютчев). Чи існують ще, поряд з Росією, країни-долі? Незрозуміло. Можливо існують, а можливо Росія в цьому плані є унікальною.

Доля і Провидіння. На перший погляд, доля схожа на Провидіння, але насправді між ними існує суттєва відмінність. Передусім, слід визнати, що концепт Провидіння більш органічний для монотеїзму. Якщо існує багато богів, і кожний з них в тій чи іншій мірі спроможний проявляти свою волю, то Провидіння, строго кажучи, неможливо. Провидіння потребує монотеїстичного світогляду.

Найбільш важлива відмінність Провидіння від долі полягає у його благості. Оскільки монотеїстичний Бог завжди є благим (як правило, всеблагим), то все, що він передбачив для людського роду, і що здійснюється згідно з його всемогутнею волею, є благим, розумним і моральним. Всеваддя долі дає фаталізм, всеваддя Провидіння – провіденціалізм. Спільним в цих світоглядах є наявність зовнішньої об'єктивної сили, від якої людині неможливо уникнути і яку неможливо подолати. А різним є те, що доля являється не обов'язково благою силою

(для одних благою, для інших злою), а також що вона являється незрозумілою ірраціональною силою. Стоїки намагались раціоналізувати світову необхідність і придати їй моральний характер, але за своєю суттю доля імморальна. Провидіння, навіть якщо воно незрозуміло в тому чи іншому випадку, завжди залишається розумною і моральною силою – адже її виток є благий Господь.

Виникнення та розвиток проективного світогляду. Проективний світогляд протистоїть як фаталістичному, так і провіденціалістському. *Проект за своєю суттю є планування бажаного майбутнього.* Але якщо майбутнє можна планувати, то воно не є передвизначеним. Тим більш, що проект передбачає не тільки планування, а й здійснення подій, які покликані привести до бажаного майбутнього. Проективне мислення передбачає розуміння людини як вільного суб'єкту подіювання, і воно передбачає невизначеність, не запрограмованість майбутнього. Послідовне проективне мислення повинно відмовитись і від долі, і від Провидіння. Майбутні події не є передвизначеними, строго кажучи, вони взагалі не існують, вони виникають у момент здійснення. Людина зовсім не скута ланцюгом необхідності, якою б та не була: розумною чи нерозумною, моральною чи імморальною. Майбутнє буде таким, яким ми його зробимо. І те ж саме слід визнати відносно країн і народів.

Початком розхитування всемогутності долі слід визнати її переосмислення в образах Тюхе і Фортуни. Спочатку Тюхе синонімічна Мойрам. Але з середини У століття до н. е. тюхе набуває світських конотацій і починає означати неочікуваний випадок. Тюхе – це не передвизначена подія, а подія, яка відбувається *hic et nunc*, подія як шанс [2, с. 366]. Отже, випадок відтісняє долю з першого місця в людському житті.

Латинським еквівалентом богині Тюхе являється Фортуна. Фортуна амбівалентна: вона може означати і випадковість, і необхідність, і щасливий шанс, і нещасний випадок. Основним смислом фортуни зрештою виявляється непередбачувана подія [3, с. 367]. Розхитування долі як невблаганної необхідності тут можна угледіти в тому, що випадок є шансом, яким можна скористатись, а можна не скористатись. Але це передбачає певну свободу вчинку. Якщо все передвизначено, то не може бути ніякої тюхе/фортуни. Шанс є ілюзією: задалегідь визначено, що ось той скористається щасливим шансом, а ось той – ні. Але тоді будь-який шанс, як і будь-який випадок, за суттю, перестають бути такими.

Отже, фортуна є перехідним моментом від мойри до проекту.

Видатний німецький історик Р. Козеллек переконливо показує, що з XVI століття в європейській свідомості почалась справжня революція, яка стала ментальною основою великих соціальних та культурних змін в європейському суспільстві. Коротко суть цієї революції можна сформулювати як *перемогу майбутнього над минулим*. Нова людина вже не озирається на минуле – вона спрямовує свій погляд в майбутнє, якого перестає боятися.

Подією основою радикальної зміни свідомості стали релігійні війни епохи Реформації аж до Тридцятирічної війни. По мірі того, як релігійні сили знекровлювали одна одну, на перший план виступали держави як гаранті миру. Релігійні війни перестали бути провісниками Страшного Суду, Священна Римська Імперія втратила есхатологічну функцію [4, с. 30–31].

Держава виборює у церкви монополію на тлумачення майбутнього. Майбутнє перестає бути сферою пророцтв – воно стає сферою прогнозів, які базуються не на Святому Письмі, а на політичному розрахунку [4, с. 32–33].

Наслідком такої зміни сприйняття майбутнього стало відкладання кінця світу у все більш далеке майбутнє. В XVII столітті Ніколаус фон Ключ визначив його датою початок XVIII століття; Меланхтон відсунув його до 2000 року; Боден вважав, що кінець світу настане через 50 000 років [4, с. 30–31].

Просвітництво проти есхатологізму. Але виникнення прогностичного мислення не само по собі зламало есхатологічний провіденціалізм. Оскільки вважалося, що нічого принципово нового в історії не може трапитися аж до Кінця Світу (циклічність, незважаючи на фіналістичність християнства, продовжувала залишатись міцною парадигмою розуміння історії), то і прогнози спочатку в значній мірі спирались на зразки минулих подій. На допомогу прийшла

філософія прогресу, яка виникла в епоху Просвітництва. Перестають очікувати Кінця Світу, виникає фігура «пророка-філософа», який ґрунтує свої прогнози на вірі в прогрес. «Лише філософія історії остаточно відділила ранню нову добу від її власного минулого й відкрила нашу нову епоху, створивши нове майбутнє» [4, с. 39].

Вчення про останні події обмежувало горизонт очікувань. Цікаво, що есхатологічні очікування не співвідносились з матеріальним світом, вони були спрямовані в потойбіччя. Це робило невразливими пророцтва про кінець світу. «Пророкування, що не здійснилися, могли постійно висуватися знову й знову. Більше того, помилка, яка оголювалася провалом віщування, сприймалася як доказ зростаючої ймовірності того, що наступного разу апокаліптичні передвіщення кінця світу неодмінно збудуться» [4, с. 361].

Важливо підкреслити, що ідея прогресу спрямовується на енергійне перетворення цього, а не потойбічного світу. Таким чином нові очікування відокремлюються від попереднього досвіду [4, с. 364].

Р. Козеллек підкреслює, що просвітники були непримиримими противниками звернення до минулого, вони прагнули подолати минуле, щоб дати дорогу майбутньому [4, с. 68]. Навіть відчуття прискорення часу, яке традиційно вважалося очевидною ознакою Кінця Світу, що наближається, змінює свій сенс. «Прискорення, котре на перших порах було апокаліптичним очікуванням щоразу коротших відрізків часу перед настанням Страшного Суду, трансформувалося – теж із середини ХУІІІ століття – в історичне поняття сподівання» [4, с. 71].

Вражаюча зміна менталітету: жах перед Страшним Судом змінюється надією на краще майбутнє. *Геть минуле – хай живе майбутнє!*

Р. Козеллек розрізняє і в деякій мірі протиставляє простір досвіду і горизонт очікувань як метаісторичні категорії. Досвід – це події минулого, які дійсні в сучасності, вкарбовані в історичній пам'яті [4, с. 355]. Досвід має просторовий вимір, можна очікувати, що він повториться сьогодні і справдиться в майбутньому. Але очікування неможливо таким же чином пережити сьогодні, воно подібно до горизонту [4, с. 356–357]. «Горизонт означає ту лінію, за якою в майбутньому знову відкривається новий простір досвіду, нині ще недоступний погляду» [4, с. 357]. В історії існує напруга між досвідом та очікуванням. Прогноз спирається на досвід, але не зводиться до нього. «Таким чином, прогноз осмислює й очікування, які неможливо вивести лише із досвіду. Дати прогноз – уже означає змінити ситуацію, з якої він народжується» [4, с. 359].

Коли ми говоримо, що в свідомості людини Нового та Новітнього часу майбутнє перемагає минуле, то це слід розуміти також в тому сенсі, що горизонт очікувань перемагає простір досвіду.

Отже два чинника виявилися вирішальними для зміни світу долі або Провидіння світом прогнозу. По-перше, це втрата церквою монополії на тлумачення майбутнього. По-друге, це відтермінування, а згодом навіть заперечення Кінця Світу і Страшного Суду.

Пророцтво і прогноз. Панування долі проявляється в оракулах, воля Всевишнього відкривається у пророцтвах. Прогностичне мислення спирається на вчення Аристотеля про неможливість істинних суджень про майбутні події. «Антиподом тодішніх віщувальних стало передбачення, що ґрунтується на силі розуму, тобто прогноз» [4, с. 34].

Пророцтва надані раз і назавжди, вони неодмінно здійсняться, бо така воля Бога. Пророки не можуть помилятися, бо їх вустами промовляє Бог. Так само і оракули є істинними аргіогі, тому що через них віщає наперед визначена Доля. В обох випадках майбутнє запрограмоване, воно не може бути іншим, воно *вже є і завжди є*, про що знає Бог або Мойри.

Прогноз передбачає вірогідніше майбутнє, яке впливає з сучасної ситуації. Прогностичне мислення передбачає зовсім інше ставлення до плину часу і до людських дій. «Тоді як пророкування виходять за межі досвіду, який піддається розрахунку, прогноз передбачає політичну ситуацію. Він ще й настільки тісно переплітається з нею, що зробити прогноз – означає змінити ситуацію [...]. Прогноз продукує час, з якого і всередині якого він народжується, натомість апокаліптичні пророцтва знищують час, бо живуть завдяки ідеї його кінця» [4, с. 35–36].

Проективне мислення, безумовно, пов'язане з прогностичним, можна сказати, що це дві сторони однієї медалі. Прогноз є основою проекту. Якщо майбутнє не передвизначено, якщо воно залежить від наших дій в сьогодні, то ми можемо не тільки зробити вірогідніший прогноз розвитку подій, а й розробити проект бажаного розвитку подій, а потім спрямувати зусилля на реалізацію цього проекту. З іншого боку, проект виявляється, так би мовити, цільовою причиною прогнозу. Якщо в нас є проект, нам треба проаналізувати ситуацію, в якій ми знаходимося, і зробити прогноз на майбутнє. І нам треба скоригувати наш проект з прогнозом. В обох випадках передбачається відкритість майбутнього і свобода волі. Для прогностично-проективного мислення майбутнє не передвизначено, його в деякому сенсі не існує, тобто в тому сенсі, що воно залежить від наших дій в сучасному, воно буде таким, яким ми його створимо. Людина проекту не визнає всевладдя долі, вона не вірить в наявність непорушних кайданів, які, буцім, її сковують.

В результаті нашого дослідження ми приходимо до розуміння існування величезної прірви між державним діячем, який вірить у долю, і діячем, який розробляє прогнози і здійснює проекти. Перший зачарований минулим, яке, буцім, наперед визначило всі його кроки і всі кроки його країни. Другий спрямований в майбутнє, яке він формує на основі раціонального прогнозу.

Висновки. Якщо Росія – це не проект, а доля, тоді, зрозуміло, «діди воювали». Цілком зрозумілою виявляється зацікавленість Путіна історією, його псевдоісторичні повчання, його нелюдська впертість. Якщо Путін є знаряддям долі, він не може припинити, повернутися, дати задній хід, взагалі раціонально корегувати свої дії. Будь-який сумнів, будь-яке вибачення, каяття, докори совісті стають безглуздими. «Нам передвизначена боротьба із Заходом; нам а рїогї будуть прощені всі вбивства, всі злодіяння, бо така наша доля».

Свого часу я полемізував з Путіним з приводу його відомої статті «Об историческом единстве русских и украинцев» [5]. Я наголошував на небезпеці зловживання історією, зачарування історією. І справа тут не тільки в тому, що Путін маніпулює історією, що він спотворює її заради своїх «доленосних» цілей. Навіть якщо не спотворювати історію, все одно не слід робити її однозначним підґрунтям своїх дій. Можна зловживати навіть адекватним баченням минулих подій.

Немає ніякої невблаганної Ананке. Ніяка Лахесис не витягує з урни буття жереби народів, ніяка Клото не пряде ниті людських долів і ніяка Атропос не тримає напоготові ножиці, щоб перерізати історію людства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сердцев Д. Александр Проханов: «Мене називали мракобісом». Режим доступу: <https://nsknews.info/materials/aleksandr-prokhanov-menya-nazyvali-mrakobesom-150441/>
2. Пуччі П. Доля // Європейський словник філософій: лексикон неперекладностей / пер. з фр. Том 1. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. 576 с. С. 362-369.
3. Сфе Ж. «Фортуна» за доби Ренесансу // Європейський словник філософій: лексикон неперекладностей / пер. з фр. Том 1. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. 576 с. С. 367.
4. Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / пер. з нім. Київ : Дух і літера, 2005. 380 с.
5. Єременко О. Зловживання історією // 2000. № 983. 22.07.2021.

REFERENCES

1. Serdzev D. A. Alexander Prochanov: "Menya nazyvali mrakobesom" ["I was called a dream"]. Rezhym dostupa: <https://nsknews.info/materials/aleksandr-prokhanov-menya-nazyvali-mrakobesom-150441/>. [in Ukrainian].
2. Pucchi P. Dolya // Yevropeiskiy slovnyk philosophiy; lexicon neperekladnosteï [European Dictionary of Philosophy: Lexicon of Interactability]. Per. z fr. Tom 1/ K.: DUCH I LITERA, 2011. 576 s. S. 362-369. [in Ukrainian].
3. Sfe Zh. "Fortuna za dobu Renesansu [Fortuna" for the Renaissance] // Yevropeiskiy slovnyk philosophiy; lexicon neperekladnosteï. Per. z fr. Tom 1/ K. : DUCH I LITERA, 2011. 576 s. S. 367. [in Ukrainian].

4. Kozelleck R. Mynule maybutne. Pro semantycu historychnogo chasu [Past future. About the semantics of historical time] / per. z nim. K.: Duch I litera, 2005. 380 s. [in Ukrainian].

5. Yeremenko A. Zloupotrebleniye istoriye [Abuse of history]. 2000. № 983. 22.07.2021. [in Ukrainian].

Yeremenko Oleksandr Mykhailovich

Doctor of Philosophical Sciences,
Professor at the Department of Philosophy
National University "Odesa Law Academy"
23, Fontanska doroha str., Odesa, Ukraine
orcid.org/0000-0002-2922-0643

UNIVERSITY HISTORY AS FATE AND AS A PROJECT: VICTORY HOPE OVER EXPECTATION

The relevance of the article is due to the sharp conflict of understanding of history in the conditions of the modern war between Ukraine and Russia: is history dominated by necessity, which stems from the past, or is free action possible in history, which is aimed at achieving the desired future state? The purpose of the article is to analyze the essential difference between the understanding of history as fate and as a project. The methodological basis of the research will be the philosophical and historical ideas of R. Kozellek, as well as the provisions of his own (author's) philosophy of history. The difference between the understanding of history as destiny and the understanding of history as a project is considered. It is shown that the concept of fate presupposes the predetermination of events and the predetermination of the future. Various semantic connotations of the image of fate in the ancient worldview are analyzed. The connection of the image of Moir with the concepts of lot, chains, cycle and death is shown. The evolution of the image of Moir into the images of Tyuhe and Fortuna is shown. Tyuhe/Fortuna as an occasion to exploit shakes the relentlessness of Moir and Ananke. Fate is an external irrational force that inexorably controls a person. There is a significant difference between the concepts of Fate and Providence: Providence cannot be changed either, but it is a reasonable and benevolent force. The concept of the project assumes the openness and uncertainty of the future, as well as the free will of man as a subject of history. The project is based on a forecast. In modern times, a great mental revolution is taking place in the consciousness of European people: fate is replaced by a forecast and a project; the past becomes less important than the future, which ceases to be predetermined. This significant change takes place in the 17th and 18th centuries. It becomes possible thanks to the secularization of the worldview. During religious wars, the church loses its monopoly on the interpretation of the future. The functions of interpretation of the future are taken over by the state. Political struggle involves analyzing the situation as an undetermined circumstance and predicting the future as depending on the actions of secular authorities. Also, an important factor that destroys the certainty of the future is the disappearance of the fear of the Last Judgment and the End of the World. These sacred events are first transferred to a very distant future, and then they are generally problematized and cease to be relevant. In the Enlightenment, the expectation of the End of the World is replaced by the idea of progress. In the mind of the European man of the New Age, the horizon of expectations becomes more important than the experience of the past. In this regard, the consciousness of Putin, who emphasizes: "Russia is not a project, but destiny," is dangerously archaic. He actualizes the understanding of Russian history as irrational predetermination. Such an understanding removes Russia's actions in the geopolitical space from under any moral assessment. Efforts must be made to destroy the understanding of history as destiny in the minds of modern people, especially in the minds of politicians. The result of the research should be considered the substantiation of the possibility of free and responsible creation of history by the actors of today.

Key words: history, history as a project, fate, concept, future.